

Панфілова Олександра Георгіївна
*кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри методики викладання
мистецьких дисциплін
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної
академії ім. Тараса Шевченка*
alka11@meta.ua

ЄВРЕЙСЬКІ МАЦЕЙВИ ЯК ОБ'ЄКТ МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ КРЕМЕНЦЯ

Мета роботи полягає в тому, щоб висвітлити та проаналізувати композиційні прийоми, специфіку пластичних зображень фасадів поховальних плит міста Кременця, одного з волинських осередків єврейської культури XVIII – поч. XX століття. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні культурологічного, ретроспективного методів та використанні критичного аналізу. **Наукова новизна.** Уперше висвітлюються та аналізуються художньо-стильові особливості меморіальної пластики єврейського кладовища м. Кременця та з'ясовуються основні чинники, що вплинули на їхнє формування. **Висновки.** У результаті дослідження встановлено, що в епітафіальному різьбленні кременецьких єврейських надгробків домінують симетричні композиції. Тут знайшли вираження безліч ідей, пов'язаних з осмищенням смерті в єврейській культурній традиції. Чимало візерунків використовувалися в архітектурі та українському декоративно-прикладному мистецтві епохи бароко. Визначено, що у процесі тривалої художньої практики сформувалися національні особливості декоративного різьблення, які відповідали естетичним вимогам євреїв та забезпечували дотримання релігійних ритуалів.

Ключові слова: культурна спадщина, синагога, євреї, меморіальна пластика, символи.

Панфілова Александра Георгиевна, кандидат искусствоведения, доцент кафедры методики преподавания художественных дисциплин Кременецкой областной гуманитарно-педагогической академии им. Тараса Шевченко

Еврейские мацейвы как объект художественного наследия Кременца

Цель работы заключается в том, чтобы осветить и проанализировать композиционные приемы, специфику пластических изображений фасадов погребальных плит города Кременца, одного из волинских центров еврейской культуры XVIII – нач. XX века. **Методология** исследования основана на применении культурологического, ретроспективного методов и использовании критического анализа. **Научная новизна.** Впервые освещаются и анализируются художественно-стилевые особенности мемориальной пластики еврейского кладбища г. Кременца и выясняются основные факторы, повлиявшие на их формирование. **Выводы.** В результате исследования установлено, что в епитафийной резьбе кременецких еврейских надгробий доминируют симметричные композиции. Здесь нашли выражение множество идей, связанных с осмыслением смерти в еврейской культурной традиции. Многие узоры использовались в архитектуре и украинском декоративно-прикладном искусстве эпохи барокко. Определено, что в процессе длительной художественной практики сформировались национальные особенности декоративной резьбы, которые отвечали эстетическим требованиям евреев и обеспечивали соблюдение религиозных ритуалов.

Ключевые слова: культурное наследие, синагога, евреи, мемориальная пластика, символы.

Panfilova Oleksandra, *PhD in Arts, Associate Professor of the Department of Art of the Kremenets Regional Humanitarian Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko*

Jewish Matseva as an Object of Kremenets Artistic Heritage

The purpose of the article consists of explaining and analysing the compositional ways and peculiarities of plastic images of the facades of the gravestones in Kremenets – one of the Volyn areas of the Jewish culture in the XVIIIth – at the beginning of the XIXth century. **The methodology** of the investigation is based on the application of culturological, retrospective methods and critical analysis. **Scientific Novelty.** For the first time, it is cleared up and analyzed the artistic and style peculiarities of the memorial plastic arts of Jewish cemetery in Kremenets and are explicated the main factors that influenced on them. **Conclusions.** So, we can sum up that symmetrical compositions dominate in epitaph carving of the Kremenets tombstones. A lot of ideas connected with the meaningfulness of death in the Jewish cultural tradition found their expression in the epitaphs of the Kremenets matsevas. A good few patterns were used in the architecture and Ukrainian arts-and-crafts in the baroque period. It's determined that in the process of a long artistic practice national peculiarities of decorative carving were formatted which corresponded to esthetic requirements of the Jews and ensured the following to their religious rituals.

Key words: cultural heritage, synagogue, Jews, memorial plastic, symbols.

Актуальність теми дослідження. Кременець протягом кількох сотень років був унікальним містом, у якому переплелися традиції українського, польського та єврейського народів. Кожен з них зробив чималий внесок у культурні традиції краю. У місті збереглися чудові зразки єврейського різьбярського мистецтва XVIII і поч. XX століть. У наш час основним завданням вітчизняного мистецтвознавства є збереження і дбайливе ставлення до історичних реліквій різних часів і народів, які знаходяться на території України і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Значна зацікавленість до єврейської мистецької спадщини у XXI столітті, пов'язана із тим, що особливості культури, звичаї, традиції, поховальні ритуали євреїв, організація цвинтарів все ще є маловідомими для загалу.

Культурні надбання єврейської общини міста Кременця не висвітлені в наукових джерелах, є маловідомими для загалу, що підтверджує актуальність досліджуваної тематики. Також у наш час немає загального комплексного дослідження проблеми єврейського мистецтва на території краю. Мацейви – важливе джерело для історичних та мистецьких розвідок. Актуальність теми дослідження впливає з огляду на недооцінення унікальної пластики надгробків Кременця у мистецтвознавчих колах.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців чималий внесок у дослідження єврейської культурної спадщини Поділля і Галичини зробили Є. Котляр, О. Середіна (Котляр), Н Левкович та Х. Бойко [2; 3; 6; 1]. Єврейську архітектуру Поділля детально аналізує у своїх розвідках російський мистецтвознавець А. Соколова [9]. Старі єврейські кладовища України стали предметом інтенсивного вивчення в останні десятиліття. Однак проблема формування самобутнього стилю єврейського різьбярського мистецтва у містах Волині не була об'єктом окремого дослідження. Серед сучасних публікацій, присвячених єврейській громаді Кременця зустрічаємо статтю Т. Ящечко. Блаженко, в якій авторка розглядає етапи заселення території міста євреями, вплив

їхньої релігійної, економічної та частково культурної діяльності на формування і розвиток міста [10].

Метою роботи є дослідження та аналізу композиційних прийомів, специфіки пластичних зображень фасадів поховальних плит міста Кременця, одного з волинських осередків єврейської культури XVIII – поч. XX століття.

Виклад основного матеріалу. Євреї на Волині століттями створювали свою багату історію та культуру. Кременець був одним із найбільших центрів єврейської культури та освіти на Волині, тут народилося і проживало чимало видатних особистостей єврейської нації. Поява перших представників єврейської культури в Кременці датується серединою 1438 р., тобто XV ст. На початку XX ст. за переписом населення, єврейська громада міста нараховувала 6 397 осіб. Це становило понад 40 відсотків жителів [4]. Чисельність громади починає інтенсивно зростати в роки Першої світової війни. Цінним свідченням існування давньої єврейської громади в XV–XVI ст. є кладовище, яке до сьогодні носить назву «окописько». Перші поховання датуються XVI ст. Цвинтар, розташований на одному із схилів Кременецьких гір, займає площу понад 2 га. На даний момент стан пам'ятників незадовільний. Єврейське кладовище у Кременці є одним із найбільших у Європі та одним із найстаріших, що збереглися до наших днів. «Бейт альмін», «дім вічності» – так називається у євреїв цвинтар, на якому поховано членів громади у відповідності з єврейською традицією. Земля на цвинтарі вважається святою [4]. Порівняно віддалене розміщення синагоги та некрополя у Кременці характерно не тільки для Волині, але й для деяких міст Галичини. Незважаючи на повне знищення автентичної дерев'яної архітектури єврейського кварталу та той факт, що єврейськими надгробками вимощували дороги і тротуари у роки Другої світової війни, кременецький єврейський цвинтар, розташований по вулиці Джерельна, містить чимало цікавої інформації. Цінність усіх подібних артефактів у тому, що вони несуть у собі певні дані про культуру, традиції та окремих особистостей етнічної групи, яких уже давно немає серед нас. Цвинтарі у містах та містечках Волині, як і Галичини, мали свої особливості. Вони відігравали суттєву роль в ідентифікації національного складу міста, визначали габарити єврейської дільниці. Як відомо, далеко не кожна єврейська громада мала право на утримання свого цвинтаря [1, 244].

Єврейські цвинтарі мали свій внутрішній порядок та встановлені правила догляду: вони були розбиті на дільниці. Як правило, поряд ховали подружжя, сестру з братом, видатних рабинів, діячів культури та важливих представників громади, членів похоронного братства намагалися ховати по сусідству. Були випадки, коли цвинтарі рабинів розташовувалися безпосередньо біля синагог, на території середмістя [1, 244].

Поховання в кременецькому некрополі розташовані згідно з історичними періодами: що далі вгору, то новіші могили. Біля підніжжя гори мацейви датуються XVI ст., верхню ж частину займають ряди надгробків XIX і половини XX століття. Відомо, що єврейських гербів до XVIII ст. не існувало, але єврейська символіка розвивалася на кам'яних надгробках, які ставали книгою, що розповідає і про померлу людину, і про його родину. Художню цінність стели передусім

визначає традиційно оздоблена символічна композиція різьбленого декору, розташована у верхній частині. На теренах України найдовершеніші мацейви XVIII – XIX ст. знайдені на Поділлі, в Галичині, на Волині. Тут розквітло пишне орнаментальне мистецтво, споріднене з декоративною творчістю народів, серед яких проживали євреї. На початку XVIII ст. сформувався самобутній стиль різьбярського мистецтва з численними локальними варіантами, єдністю основних композицій та образної мови [7].

Зображення ілюструють і доповнюють тексти епітафій образною символікою. Знакисимволи, зображені на мацейвах, віддзеркалюють релігійний і громадський статус померлого, його професію, особисті якості тощо. Тут можна зустріти символічні зображення смерті й безсмертя, а також персональні родові знаки. Епітафії, зроблені на івриті, також відзначаються різноманітністю й великою кількістю цитат із Біблії. Вони належать до найцікавіших та найбільш вагомих джерел дослідження. Єдиними сталими елементами тут були: ім'я померлої особи, ім'я її батька та дата смерті. Решта інформації могла бути специфічно закодована в різьбленому декорі пам'ятника [1, 245]. Епітафія розповідає про особистість покійного і його благих діяннях, а також є чудовим джерелом генеалогічної інформації і має чітку структуру. Містить вона, як правило, 4 елементи: вступну формулу, ім'я похованого, дату смерті за єврейським календарем і благословення (евлогію). На деяких епітафіях включені цитати з Біблії чи Талмуда, як формули вихваляння померлого. Мацейви найчастіше були орієнтовані на схід. Дуже часто, крім самого тексту епітафії (який переважно розташований «внизу» композиції), вживалися літери, розташовані або разом (в одному геометричному елементі) і виступали як заголовок «верху» композиції, або окремо та групувалися у різні геометричні елементи: у коло, квадрат, прямокутник, ромб, півколо, сегмент, багатокутник та ін. Різноманітними є варіанти шрифтової подачі цих двох літер: від заглибленого $\aleph$ до $\aleph$ (еп $\aleph$ (нун) – аббревіатура слів івритом та означають –по (тут) та нітман (схований, покоїться), або ж нікбар (похований), або ж нігназ (схований) [1, 247].

Більшість надгробків «окописька» в Кременці виконано з місцевого піщаника. За традицією надгробок встановлювали через рік після смерті. Окрім вертикальних стел, на могилах встановлювали також горизонтальні кам'яні плити, які часто покривали шаром ґрунту. Саме такі колодоподібні надмогильні знаки, які зустрічаються доволі рідко на вцілілих єврейських місцях поховання, є у Кременці. Увесь схил гори ніби усяний надгробними саркофагами, котрі лежать на землі у вигляді невеличкої труни. Пам'ятники, оздоблені орнаментами, символами і текстами мають різноманітну конфігурацію. Кременецький некрополь нараховує майже півтора десятка форм, серед яких найчастіше зустрічаються прямокутна та арочна вертикальні стели. Основним видом декорування плит є рослинний або архітектурний орнамент. Різьблений декор відзначається різноманітністю та детальною художньою обробкою. У композицію надмогильної плити входять наступні елементи: декор верхньої частини, обрамлена площина та вищезгадана епітафія.

Відомо, що декоровані нагробки XVII–XIX ст. є одним з найяскравіших прикладів народного мистецтва східноєвропейських євреїв. Різьблення по каменю тісно пов'язане з іншими видами народного мистецтва: різьбленим дерев'яним декором і розписом плафонів синагог, металевих синагогальних люстр, мережаних золотом завіс (парохетів і капоретів), із прикрасами сувоїв Тори, ритуальних предметів та начиння, які належать до календарного й життєвого циклу [5]. Перші оздоблені мацейви з'являються у великих культурних центрах Східної Європи (Прага, Краків) наприкінці XVI ст. і несуть на собі вплив мистецтва Ренесансу [5]. На пам'ятниках початку XVII ст. з'являються образні мотиви: леви, грифони, зображення вінків або корон. Подальший розвиток мистецтва різьблення по каменю представлено численними прикладами з Поділля, Галичини, Волині. Найбільш опрацьованими в художньому відношенні є пам'ятники XVII–XVIII ст. із Меджибожа, Сатанова (Поділля), Вишнівця (Волинь). Своєрідний самодостатній стиль мистецтва різьблення по каменю з численними локальними варіантами, єдністю композиції та образної мови формується на Поділлі та Волині на початку XVIII ст. На середину і другу половину XIX ст. припадає виродження і згасання цього виду декоративноприкладного мистецтва [5].

Рельєфи нагробних стел мають багатий комплекс образотворчої символіки, що перебуває до певної міри в компліментарному стосунку до тексту. Зображення людини не зустрічається в рельєфах нагробків, оскільки вони заборонені другою заповіддю («не сотвори собі кумира і зображення») [5]. Різьбярі XVII–XVIII ст. найчастіше працювали у стилі бароко. Тут можна простежити як елементи «загальноєвропейського» стилю, так і «козацького бароко», орнаменти характерні для українського декоративноприкладного мистецтва [8].

Серед безлічі зображень кременецьких мацейв досить розповсюдженим є рослинний мотив, що походить, як вважають дослідники, від Дерева життя. Інколи зображення лаконічні та розміщуються лише у верхній частині надгробку над текстом епітафії, подекуди вони повністю заповнюють аркові завершення порталів і бордюри. Найчастіше трапляється зображення дерев, зокрема дуба, виноградної лози, кетягів плодів. До них можемо віднести і зображення «вазон» із довгими зігнутими стеблами. Вважається, що виноградна лоза в єврейській традиції символізує Шехіну – Божу присутність [7]. Виноград також вважається символом родючості, а може означати й Божий Суд (виноград віднесений до чавил) [8]. Характерною рисою є дзеркальна симетричність більшості таких зображень.

На стелах серед мотивів знаходимо чотири варіанти ритуального свічника менори, вони характерні для жіночих поховань. Свічник – символ жіночого благочестя, саме в обов'язок жінки входило запалювання свічок менори в шабат та на свята. Серед поховань XVIII – поч. XIX ст. виділяються три масивні надгробки із зображенням корони в обрамленні рослинних орнаментів. Стели розташовані поряд і, ймовірно, належать членам одного поважного роду. Зображення корони над будь-яким символом підкреслює його високе значення, це символ доброго імені. Фрагмент ще одного символу жіночих надгробків – птаха зустрічаємо лише в одному випадку на погано збереженій мацейві. Зображення

пташки може означати ім'я Фейгл – Ціппора (птах), а загалом голуби, ластівки, лелеки, пелікани – символи турботливої матері, а орли в єврейській міфології уособлюють Господа. У той же час голуба інколи зображували на надгробках людей із іменем Іона (голуб).

Орнаментальні епітафіальні композиції у поєднанні із зображенням тварин є поширеною єврейською традицією. Зооморфні сюжети розповсюджені і серед мацейв кременецького некрополю. Тут можна побачити стилізовані постаті лева, ведмедя, зайця, єдинорога. Часто їх зображали в медальйонах та доповнювали квітковими фестонами або арабесками. Зокрема, лев на надгробку Ар'є-Лейба – це геральдичний знак дому царя Давида, ведмідь зображали на надгробках Дов-Бера. Серед цікавих символів кременецьких поховань – ведмідь з виноградом. Це символ біблійних розвідників, які повертаються до єврейського народу в пустелю з доброю звісткою про родючість Ханаанської землі [8]. Тож інколи гроно винограду у лапах тварини означає залишених численних спадкоємців померлого. Лише одна напівзруйнована стела кладовища у Кременці містить зображення єдинорога. Ця тварина символізує місячне жіноче начало, добро, силу розуму, непідкупність. Єдинороги поруч із Деревом життя – символи захисту, охорони. Зображення боротьби єдинорога з левом символізує суперечливість характеру покійного.

До поширених мотивів кременецького «окописька» можемо віднести зображення глечика. Інколи він стоїть поряд із чашею або тарілкою, подекуди зображений на таці. Відомо, що ківш, чаша глечик з мискою – символи роду левітів. Інші символи єврейських мацейв мають більш складну семантику. Необхідно зазначити, що образотворчі мотиви так чи інакше підпорядковані ідеї тимчасового перебування в могилі, майбутнього воскресіння мертвих, підкресленню чеснот померлого. У цьому сенсі зображення доповнює текст [5].

Наукова новизна. Уперше висвітлюються та аналізуються художньо-стильові особливості меморіальної пластики єврейського кладовища м.Кременця та з'ясовуються основні чинники, що вплинули на їхнє формування.

Теоретико-методологічну основу статті становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених, які займалися вивченням окремих аспектів життя єврейської громади і в своїх працях частково торкалися скульптурної спадщини.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що у епітафіальному різьбленні кременецьких надгробків домінують симетричні композиції, повторення традиційних мотивів, наданням їм майстрами своєрідного авторського вираження. В епітафіях мацейв знайшли вираження безліч ідей, пов'язаних з осмисленням смерті в єврейській культурній традиції. Крім мотивів, притаманних східним народам тут можна помітити чимало візерунків, які використовувалися в архітектурі та українському декоративно-прикладному мистецтві епохи бароко. У процесі тривалої художньої практики сформувалися національні особливості декоративного різьблення, які відповідали естетичним вимогам євреїв та забезпечували дотримання релігійних ритуалів.

Український та єврейський народи століттями жили поряд, взаємно збагачуючи один одного. Сьогодні вкрай важливо берегти і підтримувати культурні надбання усіх національних меншин, які колись проживали чи зараз проживають на нашій землі. Також варто розпочати систематизацію культурних надбань різних національних меншин на території осередку. Отримані результати дослідження історії та мистецьких пам'яток національних меншин міста Кременця буде сприяти, на думку автора, збереженню культурної спадщини Волині та українського народу загалом.

Література

1. Бойко Х. С. Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості. Архітектура: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Б. С. Черкес. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2004. С. 243–250.
2. Khaimovich B. The Jewish Bestiary of the 18-th Century in the Dome Mural of the Khodorov Synagogue. Boris Khaimovich. Jews and Slavs. Jerusalem ; K., 2000. Vol. 7. P. 130-187.
3. Котляр Є.О. Синагоги України другої половини XVI – початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. на канд. мистецтвознав.: 17.00.01 «Історія та теорія культури» Є.О. Котляр; Харк. держ. акад. культури. Х., 2001. 20 с.
4. Котляр О.Р. Образи штетла в українському мистецтвознавстві першої третини XX ст. у контексті європейських художніх пошуків: автореф. дис. на канд. мистецтвознав.: 17.00.05. Образотворче мистецтво. Харк. держ. акад. культури. Х., 2011. 18 с.
5. Кременецькі некрополі. URL: <http://kremndiaz.com/pamiatky-istorii-ta-kultury/kremenetski-nekropoli>. Назва з екрану.
6. Кузнецов Я. Сатанів. Єврейське кладовище 16-19 ст. URL: <http://ukrainaincognita.com/ru/comment/reply/1006>. Назва з екрану.
7. Левкович Н. Я. Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв Східної Галичини XVIII – першої третини XX ст.: типологія, символіка, художні особливості [Текст] / Наталія Левкович; Львів. нац. акад. мистецтв, ФТ історії та теорії мистецтва. Львів: Б. в., 2016. 506 с.: іл.
8. Панаір Д. Леви, єдинороги та ведмеді (що означають давні барельєфи?). [URL: http://gorodok-region.narod.ru/symvoly_j.html].
9. Соколова А.В. Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии :XVIII – начало XX вв: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. архитектуры: спец. 18.00.01 «Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия» / А.В. Соколова; Российская академия архитектуры и строительных наук. Ст. Пб., 2002. 28 с.
10. Яцечко-Блаженко Т. В. Нерухомі пам'ятки єврейської культурної спадщини міста Кременця. Т. В. Яцечко-Блаженко. Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 90. С. 144-147.

References

1. Boiko, Kh. S. (2004). Jewish cemeteries in architectural landscape of Eastern Galicia: problems of preservation and level of investigation. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika» [in Ukrainian].
2. Khaimovich, B. (2000). The Jewish Bestiary of the XVIIIth century in the Dome Mural of the Khodorov Synagogue / Boris Khaimovich // Jews and Slavs. Jerusalem; K. [in Ukrainian].
3. Kotliar, I.O. (2001). Synagogues in Ukraine in the second part of the XVIth –the beginning of the XXth centuries as a historical and cultural phenomenon. Extended abstract of candidate's thesis [in Ukrainian].

4. Kotliar, O.R. (2011). Images of shtetl in Ukrainian art criticism of the first part of the XXth centuries in the context of the European art search. Extended abstract of candidate's thesis [in Ukrainian].
5. Kremenets necropolis. Retrieved from <http://kremndiaz.com/pamiatky-istorii-ta-kultury/kremenetski-nekropoli>.
6. Levkovich N. Ya. (2016). Jewish art-and-crafts of Eastern Galicia of the XVIIIth – the first part of the XXth centuries: typology, symbolism, artistic peculiarities. Lviv: B. v. [in Ukrainian].
7. Kuznetsov Ia. Sataniv. Jewish cemetery of the XVIth – XIXth centuries. Retrieved from <http://ukrainaincognita.com/ru/comment/reply/1006>.
8. Panair, D. Lion, unicorns and bears (what do the ancient bas-reliefs mean?). Retrieved from http://gorodok-region.narod.ru/symvoly_j.html.
9. Sokolova, A.V. (2002). Traditional architectural surroundings of shtetls of Podolia: the XVIIIth – the beginning of the XXth centuries. Extended abstract of candidate's thesis [in Russian].
10. Yatschko-Blazhenko, T. V. (2014). Immovable monuments of Jewish cultural heritage of Kremenets city. (Vols. 90), (pp. 144-147). Rivne: «Hileia» [in Ukrainian].